

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

2002 чылдың ийиги чартыында **ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ:**
хууда чагыдыкчыларга — 185 рубль, 3 айда — 93, 1 айда — 31 рубль.
Организацияларга 6 айда — 238 рубль, 3 айда — 119 рубль.

Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 72 (16530)

2002 чылдың
ИЮНЬ 27,
четверг

Ат салган шагы 18.30

Садар өртээ 3 рубль.

Чөвүлел хуралче аьттаныпкан

Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.Ш.Оюн, национал политика болгаш даштыкы экономиктиг регионалдар харылзааларының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Х.К.Куулар, иштики

херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.П.Аренин составтыг Тываның делегациязы Сибирь федералдыг округтун болгаш "Сибирь дугуржулгазы" регионалдар аразының ассоциациязының башкарыкчы чөвүлелдеринин Кемеровога бөгүн болур ниити чөвүлел хуралынче

аьттаныпкан. Сибирьнин орту-мак хуусаалыг үеде экономиктиг хөгжүлдезинин стратегиязының, кышка белеткелдин, 2003 чылда Россия Федерациязының бюджетинин айтырыглары ук чөвүлел хуралга көдүртүнер.

Бистиң корр.

Диплом ажылдары

ШАҢНАЛДАРНЫ ТЫВЫСКАН

Июнь 24-те Чазак Бажыңыңа Делегейинин черлик бойдус фондузунун Саян-Алтай төлевилелинин 2002 чылда диплом ажылдарының мөөрейинин тиилекчилерин ТР-нин Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хүлээп алгаш, шаңналдарны тывыскан.

«Бойдустан биологтук хей янзыын кадагалап арттырары», «ТР-нин генофондузун кадагалап арттырарының айтырыглары болгаш биологтук талалары», «Экология болгаш чаңчылчаан бойдус ажылы» деп 3 аңгы номинацияга тиилекчилерни илереткен. 1 дугаар номинацияга 1, 2, 3 черлерни Елена Пузикова, Любовь Дамдагай, Ирина Суханова алган, 2-ги номинацияга 1, 2, 3 черлерни Аяна Биче-оол, Чойган Саая, Наталья Ондарга тывыскан. 3-кү номинацияның шаңналдарыңа Согун-оол Кыргыс, Борбаанай Будуу, Шеңне Монгуш төлептиг болганнар. Тиилекчилер ТКУ-нун «Биология болгаш химия», «Биология болгаш

экология» деп мергежилдернин доозукчулары. Делегейинин черлик бойдус фондузунун Саян-Алтай төлевилелинин удуртукчузу А.И.Бундарев кады ажылдажылганы база студен-

тилерни деткип турары дээш Ш.Д. Ооржакка фондунун тускай мөңгүн аң дүрзүлүг хөрек демдээн тывыскан.

Алдынай СААЯ.

ЧУРУКТАРДА: Ш.Д. Ооржактын тиилекчилерге шаңналдарны тыпсып турганы, мөөрейинин тиилекчилери.

Васильев БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Күрдуманың депутады Чылгычы ОНДАР-биле интервью

ЭКИ ТҮҢНЕЛДИГ БОЛГАН

РФ-тин Күрүне Думазының Кадык камгалал болгаш спорт комитединин даргазының оралакчызы Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар бөлүк депутаттар биле Тывага кээп, чоннун социал амыдыралы-биле таныжып, июнь 21-ден 23-ке чедир ажылдаан. Ук кады ажылдажылгадан түңнел үндүрер сорулга-биле бистиң корреспондентивис Чылгычы Чимит-Доржуевичтен интервью алган.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, Тыва Республикаже Күрүне Думазының бөлүк депутаттарын чалаар деп идеяны кым идип үндүрген ирги?

— РФ-тин Күрүне Думазының депутады кылдыр сонгутканын соонда, чон-биле ужуражылгалар кылып, сондукчуларның чагыларын хүлээп ап турган мен. Оон ТР-нин ынчангы Президентизи Ш.Д.Ооржак-биле албан херээнин ужуражылгаларын кылып турумда, ол Тываже Күрүне Думазының бөлүк депутаттарын чалаарының дугайында бир-ле дугаар чугаалаан чүве. Бот-дугайты Москвага Күрүне Думазыңа ажылдап тура, ук айтырыгже депутаттарның кичээнгейин углап турган мен. Ооң уламындан ТР-нин Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак албан езузунун чалалгазын база чоруткан. Ынчангаш ол талазы-биле баш удур белеткелдиг турган депутаттар Тывага аалдап кээр аргалыг болганы ол.

— Күрүне Думазының бөлүк депутаттарын бээр Тываже чалаанының кол сорулгазы чүү ирги?

— РФ-тин Күрүне Думазының депутаттары дээрге чурт иштинде хоойлужудулга болгаш сакхөө, политика талазы-биле колкол айтырыгларны шийтпирлеп турар онза албанның кижилери болгай. Чижээлээрге, эрткен хүннерде Тывага келген Күрүне Думазының Федерация херектеринин болгаш девискээрлер политиказының талазы-биле

комитединин даргазы, фракциялар Чөвүлелинин кежигүнү Виктор Иванович Гришин, Күрүне Думазының делегейинин улустар аразының херектеринин талазы-биле комитединин оралакчы даргазы, «Россияның чаңгыс эви» партияның кежигүнү, «Бүгү Россия» фракциязының удуртукчунун бирги оралакчызы, фракциялар Чөвүлелинин кежигүнү Константин Иосифович Косачев, Күрүне Думазының күш-ажыл болгаш социал-политика талазы-биле комитединин кежигүнү, «Бүгү Россия» фракциязының удуртукчунун оралакчызы, фракциялар Чөвүлелинин кежигүнү Валерий Владимирович Рязанский олар дээрге Күрүне Думазында эң көскү, онзагай үнүг депутаттар-дыр. Оларны Тываже чалап, республиканың кол ажыл-агыйлары-биле таныштырып, кады ажылдаары дээрге, келир үеже, хөгжүлдеже улуг базым-дыр.

— Күрүне Думазының депутаттарының үш хүн кады ажылдажылгазының түңнели кандыг болган ирги, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Үш хүн дургузунда кады ажылдажылга канчаар-даа аажок бедик деңгелге эрткен. Ол каш хонукта безин РФ-тин Күрүне Думазының депутаттары Кызыл хоорайда дыка хей тудугларны, бүдүрүлгелерни, республика девискээринде улуг ажыл-агыйларны эргий кезип таныжып четтигипкеннер.

(Улангызы 3-кү арында).

Чугула тайылбыр

АКШАЛАР КЫМЧЕ БАРЫП ТУРАРЫЛ?

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалыга соңгулдаларның бетинде-ле Ш.Д. Ооржактың амы-хууда эгелээшкини-биле эгелээни бюджет акша-хөреңгилериниң ажылгалының хыналдазының чалгыы ооң ук албан-дужаалга соңгутканының соонда оожургаар туржук, улам күштөлгөн.

Эрткен неделяда республиканың бирги удуртукчузунга инвестиция программаларының акша-хөреңгилериниң май болгаш июньнун бирги чартында шимчээшкининиң хыналдазының түннелдерин кириген. Инвестиция акша-хөреңгилерин долгандыр – а ол дээрге колдуунда тудугже чоруп турар акшалардыр – шуугаазынын шагдала көдүрүп келген. Бир чамдыктар Чазакты тус черниң тудугжуларын аралап, базычактаанынга чедир буруудадып турган: Чазак республикада бүгү тудугларны чонун «Армянтудуг» деп адаары соңгаартан келген фирмаларга берипкеш, үндезин тудугжуларны акша-төгөрик чок арттырып каан деп турар. Өскелерниң алгырып турары болза, эрге-чагырга Москваның лохотронщиктерин өттүнүп, тудугжуларны мегелеп турар: тудугнуң ажылгалалга кирерин манап алгаш, бюджетте акша-хөреңгиниң чогуна сылдаглап алгаш, кылган ажылды төлээринден ойталап турар деп турар. Бо ийи теманың кайызы-даа соңгулда бетиниң кампанияларының үезинде дыңналып келген – баштайгызы Чазак Даргазының, а өскези – парламент соңгулдаларының бүдүүзүнде.

Ынчалзажок, хыналдаларның түннелинден илерээни болза, бо улуг ыт-шимээнде колдуунда «дидир-дидир» колдап турар болган. Бо талазы-биле республиканың Чазаның тудугжулар-

ның мурнунга арын-нүүрү арыг дээрзи илерээн. Ындыг болур-даа ужурлуг. Баштайында «Армянтудугга» хамаарыштыр. ТР-ниң Экономика яамызының сан-медээзинден алырга, көвүрүт тудугжуларын санавакса, өскээртен келгеннерден Тывада чүгле ийи организация ажылдап турар – Красноярскиниң «Бирюсатехсервис» ХАН болгаш «Остов» КХН. Ынчалзажок олар база кым-бир кижиниң туралааны-биле эвес, а тудуг чорудар эргени тендерге ойнап алгаш тудуп турарлар. Бүгү инвестиция акша-хөреңгилерин Чазактың, ооң Даргазының азы кандыг-бир кижиниң дужаалы-биле эвес, а чүгле тускай комиссияның эрттирип турары тендер садыглаашкынының түннелинде үлеп, хуваап турарын маңаа каксы демдеглезе чогуур. Объектилерниң садыглаашкынының дүрүмнери бөдүүн болгаш школачы кижиге безин билдингир – тудуг чорударына керээни болгаш инвестиция акша-хөреңгилерин бүгү ажылдарны күрүне чагычзынын саналдап турары өртектен, хуусаадан эвээшти саналдаан, эки шынарны маңаа дылаан тудуг фирмасы алыр.

«Бирюсатехсервис» республиканың тудуг организацияларының чаңгызының-даа дидинмээни аэровокзал комплекзиниң тудуун тендерге ойнап алган. «Остов» бо чылын Мөңгүн-Тайгага школаны болгаш Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурга өкпе аарыг уругларга школа-интер-

натты тудар.

Бо-ла-дыр — олардан ангыда сонгаартан келгеннер барык чок. Өске арткан объектилер тус черниң чүс ажыг санныг тудуг организацияларына хамаарып турар. Ынчалзажок ыңдыг чүүлү эки деп чаңгыс-даа специалист чугаалап дидинмейн турар. Бистиң тудуг фирмаларымыс 90 чылдарның албаарал терапиязының соонда чаа-ла бут кырынга туруп кел чыдарлар, оларда амгы үениң тудуг техниказы туржук, бедик мергежилдиг специалисттер безин чок. А ыңдыг чүүл, чугаажок, тудугнуң өртек-үнезинге, шынарынга, а оон туржук хуусаазына улуг салдарны чедирип турар болбайн аан. Саян артындан келген шыдалы чүгээр кандыг-даа фирма бистиң тудугжуларымыстың бүгү тендерин ойнап аппарып болурлар ийик. Ынчалзажок бисте мону болдурбайн турар. А ыңдыг күзелдиглерниң саны хөй, кээп-даа, долгал-даа турарлары бар дээрзин экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н. Сапова бадыткаан. Чазак тус черниң тудуг адырын деткир база бут кырынга катап тургузар быжыг сорулганы бодунун мурнунда салган.

Бир эвес чазак бодун агартынар дээш шак мындыг хыналдаларны чорудуп турган болза, оларның ажык-дүжүү-даа чок болур ийик. А Ш.Д. Ооржак акшаларның шимчээшкинин бюджет казназындан бөдүүн ажылчынның, тудугжунун карманынче кирген турарына чедир хынаарын дааскан турган. Маңаа ла хамык будулгаазынар көстүп келген. Чижээлээрге, мындыг. Банк счеттарының хыналдазының көргүскени болза, чижээ-

лээрге, көдээ школаның тудуунга тендер комиссиязының шийтири-биле Чазактың үндүрүп бергени акшалары керээлиг тудуг организацияларына бүрүнү-биле четкен, тудугну дооскан болгаш байырлыг байдалга хүлээди берипкен болур. Кижини бодаарга, шупту талалар таарзынган турар болгу дег. А ылап-ла ыянчан-на харын керээлиг фирманың ажылчыннары оларга көрдүнгөн шалың акшазын албааны билдинип келир. Азы кезик-чамдызы албаан болур. Чүгө? Кым буруулугул?

Оон ыңай чүгле догааштырып болур, чүгө дизе хоойлу езугаар Чазак хуу фирманың, а республиканың тудуг организацияларының дөгөрези ам хуу апарган, акша-хөреңгилерни канчаар чарыгдалканын хынаар эргези чок. Бир эвес фирма керээ негелделерин күүседип, тудугну болур-чогууру-биле кылгаш, дужаапкан болза, инвестиция акшаларының ажылгалына Чазактың сонуггалы ооң-биле доостур. Акшаларның оруунун арткан кезиндээ — керээлиг фирманың бухгалтериязындан бөдүүн тудугжуларга чедир – ажылчын бүрүзүнүң фирма-биле керээ хамаарылгаларының айтырыы апаар.

Бистиң таварылгавыста, бодавыже, дараазында чүүл болган хире. Тудуг фирманының ээзи тендер садыглаашкынынга керээ ойнап алыры-биле объект дээш өртек-үнени эмин эрттир чавызадыпкеш, ооң соонда тудуг ажылдарына ажылчыннарының алыр ужурлуг акша-төгөринин ажылгаарындан өске арга тыппаан хире. Олар-биле ооң соонда эп-чөп-биле дугуржуп алтып болур, а чагыкчы-биле керээни күүсетпээни дээш штрафтар төлээр апаар болгай деп бодаан чадавас. Кажан ажылчыннар хилинчектиг сайгарлыкчыдан шалың акшазын негеп чедип келирге, ооң чүнү чугаалаанын даап бодаары берге эвес: Чазак буруулуг, ол керээниң өртөөн төлөвээн дээр-ле болгай. Политикага чедимче чок болганнарның болгаш Ооржактың удурланыкчыларының шыжыгышкынының дөзү мында болбазыкпе. Ындыг болганда, ооң бо байдалды төнчүзүнге чедир касканнаар, сайгарар деп турарына ыңдыг-ла кончуг элдепсинген ажы бар бе. Бо херекке ооң үлөзи-ле бүтсүнем! Чүгө дизе ол бүгүнүң чүгле анаа эвес, а бөдүүн тудугжуларга, бүгү республикага ажыкты чугаажок.

Б. СТРОГАНОВ

ТР-ниң Экономика яамызының дыңнатканы-биле алырга, майның база июньнун бирги чартынының дургузунда 2002 чылдың инвестиция программанын боттаңдырарына 57 млн. рубльди угландырган болуп турар. Ук акша-хөреңгилерни хувааганының дугайында редакцияга дамчыткан сан-чурагайлардан алгаш көөрге, тус черниң тудугжуларына хамаарыштыр Чазактың чорудуп турары политиказы адыш оюунда дег кестүп келир. Ук политика оларны аралап, базычактаарынче бе азы бүгү талалыг деткиринче угланган бе дээрзин боттарыңар-ла болгап көрүңер.

	(мун рубльде)		(мун рубльде)
«Отделстрой» КУБ-ка (Ермолаева В.В.) Кызылдың Пушкин кудумчусунда 24 аал чурттаар бажыңны тударына	43,04	ТР-ниң Чазаның инвестиция тудуунун эргелелинге (Кавалай В.Д.) техниктиг хайгаарал талазы-биле ажылы дээш Ооржак Ч.Б. хууда сайгарлыкчыга Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурга Культура бажыңны тударына	242,6
Көдээ ажыл-агый талазы-биле Тываның эртем-шинчилел институтунга (Чысынмаа Р.Б.) бизнес-планнарны ажылдап кылырына	100,0	«Тувамашзавод» КУБ-ка (Сериков В.Н.)	490,2
«Сельстрой» КүН-ге (Сафрин С.В.):		«Тувагражданпроект» төлевилел институтунга (Руднев Б.В.):	2700,0
- күруниверситет общежитиезиниң тудуунга	1000,0	- төлевилел ажылдарына	45,9
- Кызылда суг дамчыдылганының III ээлчээн тударына	1946,0	- күрүне лицейниң талазы-биле төлевилел ажылдарына	341,7
- уруглар аыш-чеминиң цегин тударына	591,5	«ТуваТИСИЗ» КХН-ге (Исаков Ю.С.)	44,5
«Бирюсатехсервис» ХАН-га (Симановский А.В.) аэровокзал комплекзиниң тудуунга	2277,04	«СУ-48» КХН-ге (Алехин Б.И.) Иван Ярыгин аттыг спортком-плекзин эде чаартырына	55,0
Мөңгүн-Тайганың УПС-инге (Монгуш А.Д.) Мугур-Аксы школазынга немелде тудуп тударына	400,0	Калашников А.Л. хууда сайгарлыкчыга Кызылда 315 аал чурттаар бажыңны трансформатор дээш	101,9
«КиФ» КХН-ге (Фокина А.С.) Кызылдың Пушкин кудумчусунда 24 аал чурттаар бажыңны тударына	70,0	«Кызылстройсервис Ltd» КХН-ге (Симчит В.К.):	
Ондар К.А. деп хууда сайгарлыкчыга Ак-Даш суурга спорт залын тударына	392,0	- Кызылда 313 аал чурттаар бажыңны тударына	3000,0
«Туваасбестстрой» ААН-ге (Митюков В.И.) Ак-Довуракка школа тударына	980,4	- Эрги-Барлык суурга школа тударына	490,2
«Дорстройтранс» бүдүрүлгө кооперативинге (Антипин В.И.) Кызылдың Московская кудумчусун эде чаартырына	990,2	«Белка» КХН-ге (Магомедов С.И.) Мугур-Аксы суурга спорт залын тударына	500,0
«Школьник» КХН-ге (Чермадов В.Н.) Кызылдың Пушкин кудумчусунда 24 аал чурттаар бажыңны тударына	656,2	«Сибтехмонтаж» ААН-ге (Поручник А.П.) Кызылдың аэропортуунун котельнаязын эде чаартырына	1722,9
«Тывамебель» КХН-ге (Пешков С.И.) Берт-Даг суурда уруглар садын школа кылдыр эде тударына	2500,0	«Сантехник» КХН-ге (Шириев В.Г.) Чадаанада уруглар садын уругларның хирургия салбыры кылдыр эде тударына	500,0
«Кидис заводу» КУБ-ка (Холмогоров Ф.Г.) кидис бүдүрериниң талазы-биле цехке	490,2	Колян Р.М. ХС-ге Кызылдың №9 школазын эде чаартырына	780,2
«Остов» КХН-ге (Акперов В.С.):		«Артыш» КХН-ге (Араптан И.С.) Берт-Дагда уруглар садын школа кылдыр эде тударына	977,9
- Арыг-Үзүү суурга өкпе аарыг уругларга школа-интернат тудуунга	980,0	«Спецкоммунальстрой» КУБ-ка (Черноусов) Кызылда 315 аал чурттаар бажыңның девискээрин чаагайжыдарына	267,0
- школа тударына	4100,0	«Тувастрой» КХН-ге (Кыргыз М.А.) Кызылдың №5 школазынга немелде тудуп тударына	400,0
«Дамырак» КХН-ге (Калаворян Р.А.) Каа-Хемниң Бояровка суурга школа тударына	1386,2	«Кашпал» КХН-ге (Калаворян Р.В.):	
«Тувакомплект» БЧК-ге (Сергачев А.А.) Бояровка суурга школа тударына	200,0	- рестуддиспансерге немелде тудуп тударына	2549,04
Шыырап Х.В. хууда сайгарлыкчыга Кызыл-Мажалыкка хүрээ тударына	300,0	- күрлицейниң бажыңына немелде тудуп тударына	3775,9
«ЦПФ» «Ларк» КХН-ге (Монгуш К. Ч.Д.) Кызылдың Пушкин кудумчусунда 24 аал чурттаар бажыңны тударына	83,05	Зурначан А.В. ХС-ге Кызылга караа көзүлбестерге школа-интернатты тударына	2156,8
		Артаев Л.С. ХС-ге Кызылга караа көзүлбестерге школа-интернаттың тудуунга тудуп материалдары дээш	150,0
		«СВЭМ» КХН-ге (Петрухин В.А.) кырганнар бажың-интернаттыңа дериг-херекселдер дээш	40,0
		«Кара-Тал» КУБ-ка (Хертек Г.Д.) Терлиг-Хая муниципалдыг бүдүрүлгенин баазанын эде чаартырына	150,0

ЭКИ ТҮҢНЭЛДИГ БОЛГАН

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Ооң түннелинде Күрүне Думазының делегейниң улустар аразынын черектериниң талазы-биле комитединиң оралакчы даргазы, «Россияның чаңгыс эви» партияның кежигүнү, «Бүгү Россия» фракциясының удуртукчусунун бирги оралакчызы, фракциялар Чөвүлелиниң кежигүнү Константин Иосифович Косачев биле ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржак бот-боттарыга дузалажыр, кады ажилдаар

талазы-биле керээни чарган. Келир чылдың бюджетинге тудуг ажилдарына 300 миллион рубльди камгалажыр бээрин депутаттар хүлээнген.

— Күрүне Думазының депутаттары-биле кады ажилдажылга колдуунда тудугларже кол утланган деп болур ышкажыл?

— Тудуг ажилдары хөй черни ээлээн-даа болза, Үш-Белдир курорту, «Кызыл-Хая» хөмүр тывыжы, «Тыва асбест» дээрн чижектиг улуг бүдүрүлгелери-биле таныжылганы депутаттар

чоруткан. Оларга чогуур дузаны чоорту көргүзе бээрлер.

— Күрүне Думазында кылып чоруп турар ажилдарыңар дугайын чугаалап көрүңерем, Чылгычы Чимит-Доржуевич.

— Чаа хоойлулар ажилдап кылып турар бис. Чижээлээрге, сонгулдалар, кырганнар пенсиязы, шериг албанныглар, экстремисчи хөөнүглерге хамаарышкан хоойлуларны ажилдап кылып, баштайгы номчулгаларын чоруттувус. Россияның девискээринге көдээ ажил-агыйга хамаа-

рышкан черлерни даштыкыларга сатпас деп шийтпирни хүлээп алдывыс. Тываның девискээринге көдээ ажил-агыйга хамаарышкан черлерни садар, сатпазын ТР-ниң Парламентизи боду шийтпирлээр. Оон ынай даштыкы чурттарда «клонирование» (кылымал арга) дузаны-биле кижилерни боттандырып ап турар апарган болгай. Россияга ыңдыг арга-биле кижилер боттандырырын хораан бис.

— Чоокку үеде Тыва Республикага хамаарыштыр кандыг ажилдар кылып

чорудар бодап турар силер?

— Культура болгаш чоннун социал амыдыралына хамаарыштыр кылып чорудар ажилдар-ла хөй. Тожу кожуунче орук тудуун болгаш Тоора-Хем суун кежир көвүрүг тудуун акшаландырырын планнап турар мен.

— Интервью бергелер дээр четтирдивис. Депутат ажилыңарга улуг-улуг чедийшиктерни күзеп тур бис.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

ТР-ниң Чазанда

КЫШКА БЕЛЕН

Тыва Республиканың Чазаның июнь 25-те ээлчеглиг хуралына 12 айтырыгны чугаалашкан.

Хуралдың хүн чурумунда кирген «2002-2003 чылдарда Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының объектилериниң кышка белеткелиниң дугайында» айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези «Тувкоммунэнегону» директору Виталий Мельниченков республиканың чедери берге Тожу кожуунче, Кунгуртугже аш-чем аймааның болгаш кывар-чаар материалдарның чедирилгезиниң дугайында шыңгы айтырган.

Бо чылдың май айда-ла «Тувкоммунэнегону» бүдүрүлгезинге республиканың ырак кожууннарынче кывар-чаар материалдарны болгаш аш-чем чедирилгезин күүседире-биле 14 млн. рубльди аңгылап берген турган. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир ынаар чүү-даа чедиринмээн.

Ук бүдүрүлгениң директору Виталий Мельниченков ол айтырыгга хамаарыштыр харызы будалчак болган. Ооң тайылбырлап турары-биле алырга, хөй түннүг акша-төгериктиң читкенинге орта-даа билдинмес «Информбюро» бүдүрүлгези буруулуг деп чууй каап турар. Улуг бүдүрүлгениң удуртукчузу кижини, рынок экономикаының дүрүмнерин болгаш менеджмент сагывайн, кандыг-бир билдинмес бүдүрүлгеге күрүне акшазын чүге берипкенил?

Ол айтырыгны сайгарып көөрүн Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак ТР-ниң энергетика сайыды Николай Даңзыга дааскан. Ону шапкынчылары-биле Чазак комиссиязын база тургускан.

Ниитизи-биле республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйы кышка белең.

Игорь ДАМДАК.

Селектор хурал

ШИИТПИР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Кызыл хоорайда төп харылзаа бажыңына июнь 26-да селектор хурал болган. Ук хуралды ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.Л.Осердцов даргалап эрттирген.

Ук хуралга республикада ажыглаттынып турар электриянының шың чарыгдалын тургузарының болгаш ыраккы кожууннарда чурттакчылыг черлерже хөмүр чедирилгезин организастаарының, чуртталга-коммунал ажил-агыйларының кышка белеткелиниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Бирги айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Чылыг, энергетика болгаш транспорт ямызының сайыдының бирги оралакчызы О.С.Седен, 2002 чылдың бирги чартында бюджет организацияларының ажыглааны электриянының чарыгдалының дугайында анализти ТР-ниң Санхөө ямызының сайыдының оралакчызы Л.С.К. Анай-оол, ТР-де чуртталга-коммунал ажил-агыйларының кышка белеткелиниң дугайында дыңнадыгны ТР-де

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының департаментиниң чингине директорунун оралакчызы Ю.Т.Сарыглар тус-тус кылгылаан.

Ооң соонда кожууннарда электроэнергия ажыгдалының, хөмүр сөөртүлгезиниң, чуртталга-коммунал ажил-агыйларының кышка белеткелиниң, субсидия айтырыгларының дугайында байдалды харылзаа чепсектери дамчыштыр дыңнаан.

Түннелинде электроэнергия ажыгдалының талазы-биле бажың бүрүзүңге-ле счетчик тургузар ажилды шапкынчыдар, кожууннарда кышка белеткелди, сан-хөө айтырыгларына хамаарышкан айтырыгларны өөренип көөрү-биле тус-тус кожууннарже комиссия чорудар талазы-биле шийтпир хүлээп алдынган.

Борис ОНДАР.

АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫ-БИЛЕ

ТР-ниң Аныяктар черектериниң талазы-биле күрүне комитеди 5 муң рубльди, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүмдө ямызы арбай үрезинин Чаа-Хөл кожуунга сезоннуг ажилдарже аныяктар хаара тудары-биле берген. Аныяктар комитеди Чаа-Хөлдүн аныяктарына Ажыг-Суг аржаанына чайгы үеде столовая ажыдып алыры-биле 10 муң рубльди база бээр болган.

Алдыңай СААЯ.

“Бүзүрел телефону” ОНУ АЖЫГЛАҢАР

Республиканың Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге ямызының элээдилер, бичии уруглар аразына алколизм, наркоманияга удур психологтук болгаш педагогтук «Сайзырал» профилактика төвү база ТР-ниң Аныяктар черектериниң талазы-биле күрүне комитединиң деткимчези-биле элээдилер, аныяктар база ада-иелерге Кызыл хоорайда «бүзүрел телефону» кезээкиниң 18 шактан эртенниң 8 шакка чедир хүннүн-не ажилдап турар. Ооң кол сорулгазы — элээдилер, аныяктар берге байдалга

таваржып, сагыш-сеткилин ажыдыксаза, ада-ие болгаш уруглар аразына чөрүлдээлер туруп келзе сүмө ап, чугаалажыры.

Бо төптө «Бүзүрел телефонунга» ажилдаары-биле тускай өөредилгени эрткен 10 эмчи болгаш психолог-педагогтар ажилдап турар. Июль айдан эгелеп «Бүзүрел телефону» дыштаныр хүнде бүдүн хүн ажилдаар апаар. «Бүзүрел телефонунун» дугаары: 3-03-06. Олче долганар, сүмележиңер.

КОЖУУН БҮРҮЗҮНДЕН БИР ТӨЛЭЭ

Ортумак школаны дооскан оолдар, уругларның мурнунда бөгүндө эң кол айтырыг — каа өөрөңгөш, кандыг мергежил чедип алыры.

ТР-ниң Эртем болгаш дээди өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди РФ-тиң хөй санныг дээди болгаш ортумак өөредилге черлери-биле керээлерни чарган. Республиканың чаңгыс дээди өөредилге черинче бюджеттен 660 олуттар көрдүнгөн. Ырак Тожу, Мөңгүн-Тайга, Кунгуртуг болгаш өске-даа кожууннарда абитуриен-

тилер онза кичээнге турар. Экзаменнер доозулган соонда, тускай көрдүнгөн олуттардан өске төлевирлиг өөредилгеже немелде 8-10 чедир сургууларды алыр. Бо чылын университетке англи дыл өөренири-биле 25 сургууларны кожуун бүрүзүндөн хүлээп ап өөредир.

Чайгы үеде абитуриентлерниң өөредилге черлеринче

кирериниң экзаменнеринге хамаарыштыр кожуун бүрүзүндө бир төлээ Кызылга экзаменнерниң эртип турар байдалын хайгаарап хынаар. Ол үеде бүзүрел телефону ажилдаар, абитуриентлерниң, ада-иелерниң хомудалдарын, дыңнадыгларын хүлээп алыр.

Алдыңай СААЯ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

лелинден россия ойнакчы камгалакчы Александр Мостовой «Пепси-коланың» рекламзынга киришкени дээр. «Бут бөмбүүнүң эвилели немелде реклама кылып турарларны» хайгааравайн турары дээр акша төлевирни (компенсацияны) төлээр ужуруг деп медеглээр.

◆ Россияның айыыл чок албанының ажилдакчызы Александр Литвиненко 3 чыл чартык хуусаада шенелдеге шийткен. Ол эрге-дужаалын ажыглап күш дөгөөн болгаш частыр бүдүмелдерни хоойлудан дашкаар садып ап турган деп буруудаттырган. А Литвиненко боду: «Мени Березовскийни өлүр деп даалга бээрге, ынавазымга, мени сүрүп тур дээр» — Великобританиядан политиктиг камгалап дилеп, ынаар десе берген. Ында турары-биле суд ооң дорт киржилгези чокка эрткен.

◆ Россияның тускай эргелелиниң хөделишикинниң түннелинде Грозный хоорайны эжелээр деп сүлчээ билдинген.

Аслан Масхадовтун штавы узукаттыгган.

◆ Россияның камгалап сайыды Сергей Иванов июнь 25-те Грозныйге халдаар деп турганын Аслан Масхадовтун штавының документилериниң аразындан билдинген болгаш халдаашкын планы үезинде илерээн болгаш үезинде хемчегни алырынга дузалаан.

◆ Анна Курникова Лондан хоорайга Уимблдон турниринге Татьяна Пановага уттурза-даа, оюнда чазык чоруп «үени эки эрттирдим» деп медеглээр.

◆ «Rolling Stone» бизнестин эң хөй орулгалыг шоу кижилериниң данзызын парлаан. Ооң эгезинде V-2 бөлүктүн солизи (лидери) болгаш Боно мөгө (борец). Эрткен чылын ук бөлүк 62 млн. хире долларны ажилдап алган. Он эң шыраак хөгжүмчүлөрниң аразында чаңгыс херээжен кижини — Мадонна. Эрткен чылын оон орулгазы 40 млн. доллардан ажыг болган.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

Бо хүннерде республикада 128 уруглар лагерлери ажыгтыгган. Ында 3948 уруглар хаара туттунган. Ооң иштинде дүн-хүн чок турар (стационар) лагерлер — 579, школа чанында лагерлерде — 2312 болгаш күш-ажылдың болгаш дыштанылганың 37 лагеринде 975 кижини бактаап турар. Ак-Довурак

хоорайда профулангышкының «Хозяюшка» лагерде 28 кижини кадыкшылга лагеринде — 54 кижини дыштанып турар. Мөңгүн-Тайга кожуунда кадыкшылга лагеринде бруцеллез аарыг уругларның кадыкшылын бажылап турары демдеглексенчиг. Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар школазының чанында «Морячки»

деп лагерде уруглар англи дылды, танцылаарын болгаш компьютер билиглериниң эгезин өөренишпаан дыштанырлар.

Күш-ажыл болгаш социал хөгжүмдө ямызының шугуму-биле 2036 кижини 930 дүн-хүн чок ажилдаар (хаара тудар) болгаш 1106 хүндүскү лагерлерге дыштанырлар.

Дуун, бөгүн,
даарта

«САЯН
ДЭЭРБЭЭ»-БИЛЕ...

Москва хоорайдан болгаш Красноярск крайдан мототуризмге ынактар «Саян дээрбээ» деп орукту долгандыр аян-чорук кылып чораш, июнь 23-те Тываның кызыгаарын эртип кирип келгеш, Кызыл хоорайның тураскаалдыг черлеринге четкеш, «Өглерлиг хоорайжыгашка» ийи хонгаш, аян-чоруун уламчылап чорупканнар.

Бо команда беш япон маркалыг мотоциклдерлиг аян-чорук кылып чоруурлар. Оларга мен Улуг-Хем кожуунун девискээринде «Он-Кум» оваазынга таварышкаш, кайнаар бар чыдарын сонуургап айтырдим. Сергей Крук, Мария Пашкова, Александр Карпов, Вера Симошина, Рустам Авдинов, Алексей Дрюмов — шупту аян-чорук кылырынга дыка ынак. Москвачылар: С.Крук биле М.Пашкованы А.Карпов чалааш, шөлээзиниң үезинде Сибириңиң чараш черлеринге чедерин сумелээн. Маша бир дугаар аян-чоруун «Саян дээрбээ»-биле кылып чоруур болгаш, Терээн черивистиң чаражын база катап магадап чугаалап турду. Ол искусствовед мергежилдиг Александр Карповту россий телевидениениң удуртукчуларының бирээзи-дир деп, эштери чугаалаарга, ол бодунун дугайында баштак арга-биле чугаадан дезе берди.

Эн магаданчыг кижии — Вера Симошина. Ол 26 харлыг аныяк херэежен «Ямаха» маркалыг мотоциклди боду башкарып, мындыг ырак черлерге аян-чорук кылып чоруун көргөш, дөрт уругнун иези деп бүзүрөвейн көрүп турдум. Оон дурт-сыны мээң мурнумда чүгө спортчу кижии-дир деп көргүзүп турду. А херек кырында ол дөрт ажы-төлдүг ава, ажылында база тулган специалист болду.

Чамдык улус Терээн черин мынчаар харамдыгып магадап кезип чорда, чамдыктарның аргарыгны өрттедип турарын сактып, бо аян-чорукчуларга эки орукту күзеп байырлаштым.

«БИСТЕР — ЧАА САЛГАЛ БИС»

Июнь 28-те Аныяктар хүнүнге тураскааткан С.К.Токаның тураскаалының чанынга «Бистер — чаа салгал бис» деп акция 14 шакта эгелээр. Оон программазынга делгелге, бот-тывынгыр болгаш билдингир артистерниң концерти. А кежээликтей республиканың уран чүүл школазының девискээринге «кудумчу баскетболунга» 14 хардан өрүлгерге маргылдаа болур.

САМБИСТЕР ААЛДАП КЕЛГЕН

Томск, Владивосток, Амур, Омск, Алтай, Ханты-Мансы, Приморье, Даг-Алтай, Бурятия, Нижний Согра, Свердловск, Тыва болгаш Красноярскиден 3 команда иитизи-биле 320 кижии Россияның Азия талазының самбога чемпионат маргылдаазына киржири-биле чедип келген. Олар деңзи болгаш назы-хар аайы-биле болур самбо хүрешке бо хөй-хөй комплект медальдар дээш туржурларның баштай келген-нери бооп турарлар. Эртириктиң чилери дүүн кежээ медээ берип тургаш, ам-даа хөй командаларның келирин манап турарын дыннаткан.

Айлаң ДАРЖАА.

ЧААГАЙЖЫДЫЛГА

ХООРАЙЫВЫС ЧАРАШ-ЛА БОЛЗУН!

Бистиң найысылалывыс Кызыл хоорай чалыы кыс дег чараш. Ол кыжын аккыр хар-биле пудраланыптар, а чайын чүзүн-баазын «косметиктиг» өңнер-биле каастаныптар болгаш тоолда даңгына дег апаар.

Ол «даңгынаны» кым хевир кири чараштап турарыл? Кызылдың чаагайжыдылга комбинады болбайн канчаар. Хоорайның кудумчуларынга кыжын хар аштап, чайын кудумчу, газоннар, тротуарлар, скверлер аштап-ширбээн, газоннар, тураскаалдар чоогунга, скверлерге чечектер олурткан, херимнер, оруктар шыйыглары чараштыр будаан ажилчыннарны номчукчулар көргөн боор. Чаагайжыдылга комбинадының ажылы ол-ла болгай.

Ук ажил-агыйның директору Вячеслав Михайлович Скворцов деп кижии болду. Оон чугаазы-биле алырга, хоорай иштин арытлап, чаагайжыдарынга 64 ажилчын, 12 машина-трактор хаара туттунган. Олар кыш-чай чок хоорайның арыг-силиин долузу-биле харыылап турар.

Оон ыңай чаагайжыдылга комбинады 2 орук тудуг организациязы-биле керээ чарып алгаш, хоорайның оюк-дежик, чирик оруктарының септелгезин база чорудуп турар. Ук организациылар Калинин, Ровенск, Ангарский бульвар кудумчуларының септелгезин кылып дооскан. Ам өске кудумчуларны септеп эгелээн. Олар ук септелге ажылын июль айның төнчүзүнге чедир доозарлар. Ынчан Кызыл хоорайның кудумчулары бичии-даа онгулчингил чок, дең-дески апаар.

Тускай чаагайжыдылга кылыр бригада скверлерде, тураскаалдар чоогунда, оруктар кыдыында болгаш ортузунда шөлчүгөштерде чечектерни олуртуп, хоорайны улам аян кирип турар.

Бо хүннерде Кызыл хоорайда ыяштарны Сибириңиң торгу удазыны аргыыр куртары үрегдеп эгелээн деп медээ чурттакчыларны дүвүредип турар. Ол дугайын Вячеслав Михайловичиден айтырымга, ындыг курттар бар, оларның-биле демисежир дизе, хоралыг химикаттар-биле дезинфекция ажылы чорудар апаар, бир эвес ыңчаар болза, чурттакчыларга янзы-бүрү куштарга база өске-

даа дириг амытаннарга хоралыг болур дээрзин ол чугаалады. Ынчалза-даа ук курттар-биле канчаар демисежип болурун ам-даа өөренип көрүп турар.

Ук ажил агыйда эки ажилдап турар ажилчыннар дугайын сонуургаарымга, кол инженер Евгений Алексеевич Филимонов чолаачылар В.Г.Мерзляковту, О.С.Кек-оолду адады. Мастер Ирина Васильевна Есипова бодунун хайгааралының адаанда ажилдап турар Ю.В.Сатаеваны, А.Х.Удур-оолду, Н.П.Лапшинаны В.А.Доржуну, Н.С.Серен-оолду кызымак, шудургу, даанган ажылынга бердинген деп мактады.

Оон ыңай чоокта чаа ажилдап эгелээн, Ийме чурттуг тракторист Эрес-оол Сат база багай эвес ажилдап турар дээрзин Евгений Алексеевич чугаалады. Бо трактористи бичии чораш, Сесегениң ховуларынга чазын, күзүн тараа тарып, ажаап турга-

нын көргөн, шалыпчы ишчи дээрзин «Карл Маркс» аттыг совхозтун даргаларындан дыңнаан кижии мен. Оон мында база-ла эки ажилдап турары мени өөртү. Орук аштаар ажилчыннар кылдыр мырынай аныяк уруглар, иелер ажилдап турар болду. Олар дээрге хоорайның арыг чоруунга үлүүн кадыксаан тура-сорукут кижилер-дир. Оон башка беленселен аныяк уруглар кудумчу ширбип ажилдавас болгай. Олар болгаш өске-даа ажилчыннар

чайгы үеде эртенгиниң 5 шактан эгелеп кудумчу ширбип эгелээрлер. Ылаңгыя күскү бүрү дүжүп турар үеде, кыжын хар чаап турда, оларның ажылы дыка-ла берге. Хүнзедир бадыр бүрү ширбип азы кыжын хар эжери аныяк херэежен иелерге дыка шыланчыг. Шак ыңчаар тургузу ажилдааш, олар кежээ бажынарарыга база аш-чем кылып, бажың ажылы кылырлар болгай. Ол хирезинде оларның айда алыр шалыны 1500 хире-ле рубль бооп турар. Ол дээрге бир айда аш-чемге-ле өй акша ышкажыл. Өске идик-хеп садар, бажың, чырык,

Чер — чемгерикчивис КАДАСТР ПАЛАТАЗЫ

Сөөлгү үеде чер ээлеп турар кижини бүрүзү бодунуң ажыглап турар черин, бажының орнун, огородунуң, бүгүле долгандыр турар девискээриниң шөлүнүң хемчээлин билген турары албан. Чүге дизе ол чер ээлеп турар кижиниң

чогуна ол черинге ону ажыглаар, чурттаар эргези барын бүрүткээни-дир. Шак мындыг ажылды «Черниң кадастр палатазының» Тыва Республика талазы-биле федералдыг күрүне албаны чорудуп турар.

Директору Софья Доржуевна Севек.

«Кадастр» деп сөстү француз дылдан очулдурага регистрация (бүрүткел) дээн, а орус дылдан — «даңзы» деп очулдуртунар. Ынчангаш бистин республикага хамаарыштыр чугаа-домакка эптиг болуру-биле «даңзылаашкын» деп ажыглаарга таарымчалыг (автор).

Бо албан чери бистин республикага тургустунганындан бээр чаа-ла 2 чыл чедип турар. Бөгүн оң удуртукчузу **Софья Доржуевна Севек**, ында ниитизи-биле 50 хире тускай эртемниг специалистер ажылдап турар. «Черниң кадастр палатазының» Тыва Республика талазы-биле федералдыг күрүне албаны Тыва Республиканың «Күрүнениң чер кадастрының дугайында» хоойлуну амыдыралга боттандырар талазы-биле элээн тодаргай ажылдарны кылган.

Мооң мурнунда бо ажыл черле чоруттунуп турган. Ынчалза-даа ол чүгле көдээ ажыл-агыйның ажыггалдыг черлеринге, шөлдерниң сан-медээлери-биле планнаашкынны чорудуп турган. Азы чер участокарының хемчээлин сумуларның көдээ советтери шуралыг дептерлерге бижип демдегледип ап турган.

Кожууннарда суурларның, суурлар иштинде квартал аайы-биле, кварталдарның участок бүрүзүнүң хемчээлин кылгаш, даңзылааш, картага көргүскөш, черниң кадастрлыг учедунга тургузар. Ынчангаш «Черниң кадастр палатазы» колдуунда-ла документилер белекчеп бээр техниктиг күүседикчилер болуп турар.

Кадастр учедунга тургускан соонда, ол чер участогун бөгүндө бары-биле хемчээр. Чижээлээрге, бажың-балгадын, гаражын садар азы ындыг чүүлдер садып алып дээн улус бар болза, баш бурунгаар бажыңының база, чериниң база документилерин аңгы белекчээр. Кадастр учеду чокта бүрүткел төвү эрттирбес.

Бо хүннерде бистин республикада, суурларның кожууннарның инвентаризациязын кылган материалдар эвээш, барык-ла чок болуп турары хараданчыг. Чер участогун хемчээген соонда, оң хемчээлинге чер үндүрүүн онаар болгай. Тыва

Республикага чер реформазының эгелээни-биле чергелештир черге өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң тывылганы-биле черниң шимчээшкени (аренда, хуусаа чокка, хуу өнчү) көвүдей берген.

«Черниң кадастр палатазының» Тыва Республика талазы-биле федералдыг күрүне албаны бо хүннерде

материал-техниктиг баазазын четчелеп, сөөлгү үндүрүлгенин күштүг дериг-херексели: компьютер, ксерокс, плотер (карта белекчээр херексел) дээш, өске-даа чүүлдер-биле бүрүн хандырттыг деп болур. Ында Күрүнениң чер кадастрын чорудар талазы-биле амгы үениң чаа технологиязын ажыглап, ол эзугаар ажылдап шыдаар специалистер ажылдың уг-шин дораан шингээдип аптар, келир үениң езулуг өзүп олура аныктары ажылдап турарын демдегледип болур.

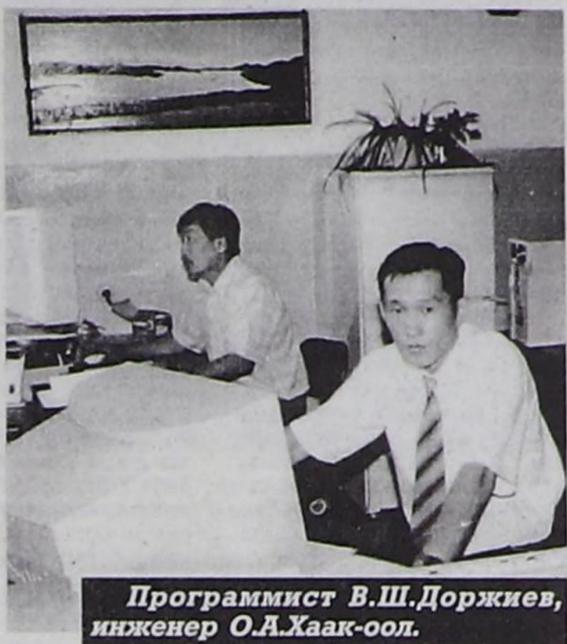
Эрткен чылын ук албан чериниң директору болгаш специалистери Москва, Омск, Красноярск хоорайларның «Чер» деп регионалдыг кадастр төвүнүн салбырларына билиг-мергежилин бедидип, курстарны эртчилээн. Оң-биле чергелештир 2001 чылдың кылган ажылдары-биле санагып тура, ук албан чери ажыл-агый бүдүрүлгезиниң дугайында берген отчетдунга «эки» деп үнелелди алган. Ол

палатазы электроннуг херекселдин дузазы-биле Кызыл хоорай, Кызыл-Мажалык, Хову-Аксы, Сарыг-Сеп, Элегест, Чал-Кежиг, Хөлчүк болгаш өске-даа девискээрлерниң кварталдарының дугаарларын болгаш аразында схемазын тургузарда АПЗКК деп тускай каттышкан бүдүрүлгө чорудулганын ажыглап турар. Ол материалдар Күрүнениң чер кадастрын автоматчылтыг системаны-биле чорударынче кириер.

Эрткен үениң дургузунда ук албан чери болгаш оң кожууннарда филиалдары чер ажыггалчыларының (чер эдилекчилериниң) чагыгларын езугаар 1268 чер участогунуң хемчээлин кылып тургускаш, актызын берген. Ол бүгү 336 муң рубльге күүсеттинген. Оларның аразындан эң хөйүн Кызыл хоорай (358), кожууннардан Кызыл (245), Каа-Хем

кээриниң чүгле 3-5 хуунда инвентаризация ажылы кылдыганын.

Ынчалза-жок Бай-Тайга кожуунда филиалдың директору А.А.Шожунчап, Кызыл кожуундан В.М.Ооржактын ажылын демдеглээри чугула. Ол кожууннарның чагырга даргалары ук ажыл-биле чоок таныш болгаш би-

Программист В.Ш.Доржиев, инженер О.А.Хаак-оол.

Күрүнениң чер кадастры килдистиң эргелекчизи М.М. Мандаржап (солагай таладан 2 дугаары) бодунуң башкарыкчы инженерлер бөлүү-биле

Килдис эргелекчизи С.А.Гнусков.

Башкарыкчы инженерлер Э.Э.Донгак, С.Н.Новикова.

ышкаш кожууннарда филиалдарның директорлары база өөредилгени эрткен болгаш амдаа уламчылап турар.

«Черниң кадастр палатазы» республиканың муниципалдыг болгаш өске-даа эрге-чагырга органнары-биле быжыг харылзааны тудуп, Хакас Республика, Пермь, Омск облазы болгаш Красноярск, Омск хоорайларның девискээр кадастр төптери-биле арга-дуржулга солчушкунун кылып турар.

Бо хүннерде черниң кадастр

(101) база Би-Хем (94) кылган.

Кыска үениң дургузунда «Черниң кадастр палатазының» Тыва Республика талазы-биле албаны элээн көскү ажылдарны кылган. Ынчалза-даа чурттакчылыг девискээрлериниң чер участогунуң кадастрлыг үлелгезин, хуваалдазын шын санал кылып дээрге суурларның карталары, инвентаризация кылган материалдар чок болуп турарындан ажылда саадаашкыннар бар. Бо хүннерде республиканың бүгү девиск-

чи-даа болза дузалажып турары база деткимче. Амгы үеде Кызыл хоорай, кожууннардан Кызыл, Улуг-Хем, Танды, Өвүрнүң филиалдарында «ЕГРЗ-П» деп тускай программалыг система ажылдап турар.

Ынчангаш 2001 чылдың көргүзүлгери-биле кызыгаарланмай, кол-ла чүве бүгү республикага чер участогунуң инвентаризациязын азы ончалал-даңзызын кылып, Күрүнениң чер кадастрын «ЕГРЗ-П» программа-

биле чорудар кылдыр Кызыл хоорай база төп филиалдарны автоматчылтыг технологияже кириер. Ол ышкаш Күрүнениң чер кадастрын чорудар сорулганы салып тура, Чер кодекзиниң ажыггалының талазы-биле тайылбыр ажылын чорудары дээш, өске-даа чүүлдер ук албан чериниң моон сонгааргы салдынып турар хемчеглериниң бирээзи.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Культура амыдыралы ХООЧУН МАСТЕР

Чоокта чаа РФ-тин Чурукчулар эвилелиниң кежигүну, РФ-тин литература болгаш уран чүүл талазы-биле Күрүне шаңналынын лауреады, Россияның Чурулга академиязынын мөңгүн медальнын эдилекчизи, ТР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчыы Бригад Санчьевич Дүпчүрүнүң 70 харлаанынга тураскааткан делгелге Алдан-маадыр аттыг национал музейге ажытылган. Хоочун мастерниң ажилдарын хөй чон кээп сонургаан.

Ол-ла кежээ С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг төвүнге юбиларнын байырлыг концерти болган. Аңаа тыва көрүкчүлерниң сонургалын чаалап алган ыраажылар Римма Сарыг-Хуурак, Софья Кара-оол, Станислав Ирль, Луиза Мортай-Оол, Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг, Тываның Улустун артизи Александр Салчак болгаш күрүренин "Саян" ансамблинин артистери киришкен.

Юбиларга байыр чедирип, ТР-ниң Чазак Баштыңының орадакчызы А.Т.Конгар чүве чугаалааш, Ш.Д.Ооржактың өмүнээзинден изиг байырны чедирбишаан, үш өрөөл квартираны дарга бээр деп турарын дыңнаткан. Эрзин кожуун чагыргазынын даргазы бөлүк төлөөлери-биле кады байыр чедиргеш, Б.С.Дүпчүрүнүң чырыкче чаа үндүрер деп

турар номуңу өртөөн төлеп бээри-биле 20 муң рубльди белек кылган. Чаңгыс чер-чурттуунга эрзинчилер чогааралын илереди, улуг-улуг чедишкннерни күзөөн. Оон аңгыда ТР-нин Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Караоол, генерал-лейтенант А.П.Дамба-Хуурак болгаш өске-даа Тывада ат-сураа билдингир кижилер Бригад Санчьевичиге байыр чедирип, өөрүшкүзүн үлешкен.

Сураглыг даш чонукчузу, композитор, шүлүкчү Б.С.Дүпчүр, шынап-ла, бүгү талазы-биле дески салым-чаянныг кижидир дээрзинге ол кежээ чыылганнар база катап бүзүрөөн. Уран чүүл-биле бүгү назынын холбап келген болгаш, ол 70 харлыг дээр арга чок анык Кежиктиг Демир-оол-биле кады сценага ырлап үнүп кээрге, көрүкчүлер динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, байыр чедирип турдулар.

ТЕРГИН НОМЧУКЧУ

Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда төпчүткен ном-сан четкизинде нитизи-биле 13 библиотека хаара туттунган. 8 муң хире номчукчу бар. Төп библиотеканың директору А.О.Халбажык, методист Нелли Кажыкпан, библиограф Изольда Дүпчүр, библиотекарлар Галина Комбу, Светлана Доржу, Валентина Соднам, Ольга Монгуш эп-найыралдыг, чогаадыкчы езу-биле ажилдап турарлар.

"Уе — чогаалчы — номчукчу" деп кыйгырыгының адаа-биле Монгуш Кенин-Лопсаннын "Буян-Бадырты", Шойгу Күжүгеттин "Кара дастың чүглери" деп номнарынга таныштырылгаларны, "Азия төвүнүн кижилери" деп номнун чамдык маадырлары-биле ужуражылгаларны эрттиргенин номчукчулар аажок сонургаан.

Чоокта чаа кожуунуң библиотеке ажилдакчылары Бүгүроссияның библиотекарларының профессионал байырлалын уткуштур номчукчулар ортузунга республикага бир дугаар "Чылдың тергийн номчукчузу" деп мөөрейни организаастаан. Сумулардан шилиттинген эң шыырак номчукчулар Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңынга мөөрейлешкен. Ону кожуун библиотеканың ажилдакчызы Изольда Дүпчүр бедик деңгелге башкарып эрттирген. Мөөрейниң киржикчилери 4 кезектен тургустунган шылгалдаларны эрткен: "Эң солун визит карточка", "Шынарлыг медээ" "Диригжит-

кен викторина", "Номчукчунуң сеткил-сагыжын хаара тудары".

6 кижиге кежигүннүг жюри (оларнын аразында хоочун библиотекарлар Галина Бессмертных, Ольга Иргит) түннелди үндүрген. "Чылдың тергийн номчукчузу" атты Терлиг-Хая школазының башкызы Марта Дагаажык чаалап алган. Ийги черни Сукпак школазының башкызы Анжелика Доржу элзээн, а үшкүзүн — Кур-Чер суурдан Сайсуу Ондар.

Вячеслав Донгактың модель агентилелиниң бөлүк кыстары, Сукпак суурдан "Эдельвейс" театр-студиязының уруглары, бүгү-делегейниң "Хаттар розазы" мөөрейниң дипломантылары — чаптанчыгбайлар Чечена, Чимис Ондарлар, ыраажы дипломантылар Арита Тумат, Юлия Хоумушк олар болгаш өске-даа талантылар ук кежээни каасташкан. Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының методизи Сайырмаа Оюн узун, чолдак чаштыгларга прическалар модазын көрүкчүлерге бараалгаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ААС ЧОГААЛ КЛУВУ

Кызыл кожуун чагыргазынын культура болгаш кино килдизиниң чанында уругларның аас чогаал клубу ажытылган. Ону Улан-Удэнин культура академиязының доозукчузу Айлаң Ондар, Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу Айлаң Дамыраң олар үндөзилеп тургускан. Ында уругларның тыва хөгжүм херекселдеринин "Эреспей" база каргыраа, сыгыт, хөөмейжилерниң "Эдиски" бөлүктөринде салым-чаянныг уругларны чыып, шилип алгаш, башкылар ажилдап эгелзээн. Анык специалистер школарның башкылары, уругларның ада-иелери-биле сүмележи тургаш, өөредилгениң программаны боттары тургускан. Январ айдан бээр кичээлдеп келгениниң түннелин үндүрүп, башкылар болгаш уруглар тускай комиссияның болгаш ада-иелерниң мурнунга улуг концертин бараалгаткан.

Көрүкчүлөр-даа, комиссия кежигүннери-даа уругларның ол концертин көргөш, кыска үениң

дургузунда улуг ажил кылдынганын демделгезен. Аас чогаал клубу чаа талантыларын илереди, уругларны уран чүүлге, аас чогаалга сонургалдыг, төрөөн чонунуң езу-чаңчылдарын хүндүлөп билир, аңаа ынак кижилер кылдыр кижизидер сорулгазын күүседип турар өөредилге программаны-биле кичээлдеп турарын онзалап айткан. Чаа клубтуң ажилын сайгарып көргөш, кожуунуң культуру болгаш кино килдизиниң начальниги К.С.Монгуш, ында оргметодтөптүң эргелекчизи А.Б.Салчак, композитор В.Б.Серен, хореограф Р.Л.Данзын олар чагыг-сүмелерин берген. Дуржулгалыг коллегаларның ханы анализтиг сайгарылгазы бо аас чогаал клубунуң ажилына улуг идиг болуру чугаажок. Ынчангаш оларга идегеп, моон соңгаар-даа көскү чедишкннерни күзеп каалынар.

Александр САЛЧАК.

ТР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы.

АННААШКЫН СООНДА БОЛЧАГ

Николай КУУЛАР

Чечен чугаа

(Уланчыгы. Эгези № 70, 71 "Шында").

Элдеп чүве, дайзын ону баш удур билир турган хевирлиг, белекелдиг уткуп, халдакчыларны ойтур шапкан. Чидириг хөй болуп, чиктер баштаан тура халыкчылар аткаарлап, дезеружурга таварышкан. Ол тулчушкун үезинде Сайды өлүмнүг балыглаткан. Оң бытгыч кадалган согуннуң демир бажын уштуп чадап турда, хөй хан төгүлген. Оон балыг хуулуп, иринелгеш, ышса-ышса, эмнеп турган отчу ашак Сайдының чоок улзун көргөш, чүве-даа ыгытгавас, чүгле бажын чаяр апарган. Бир-ле эртен акызы дунмазын эккелдиргеш, арай боорда чугааланып, сөөлгү чагыг-сөзүн берген. "...Аравыста өскерликчи бар-дыр... Тулундан оварнып чорунар, бисти ол садыпкан боор... Ажы-каганның дузасынга амдызында улуг идегевенер... Алызында черле бир баг болуп, күжүңер мөөңнээш, кымга-даа бастырбайн, хостуг чурттаарын бодаар, дунмам, чагымын..." Ынча деп чыда-ла, Сайдының карактары шимдингилеп, улуг уйгузун удуй берген.

Уйгурлар-биле чаалашкаш, элекке калган ачазының орунуга кара чажындан-на өстүрүп каан кончуг чоок акызы чок алаарга, Урандай чеже-даа ооң ажыг-шүжүңге алзып турза, төрөл бөлүүнде баштың кижиге апарганын медегер билип, кадыгандыр бодангылаан, акызының соругдан сорун эчизинге чедирерин дээр-денгерге, оран-тандызынга, бодунга дангырагалаан. Ужур эде-рип, ат-алдарын, эрге-дужаалын барымдаалап, Сайдыны ажаагаш, тураскаалынга көжээ дажы тургузуп, аңаа бижир сөстөрни чогааттыргаш, шевер сиилбикчи тып, ойдуртуп эгелеткеш, ам чүнү кылырын боданып эгелзээн...

Ол аразында Көгмен артындан ээлчеглиг шапкынчы хакас бөлүк шериг ажып келгеш, хай бооп, кедегге таварышкаш, Кем биле Кемчик аразында кызза черге бүзээледип алган деп медедэ дыңналган. "Камгалап, тыны-выс ап көрүңер, берге байдалга кирдивис" дээн уткалыг сөс чедирген чик айбычы Урандайга даң башы сарыг-шокар турда, далаштыг халдып келген. Ол айбычы "Чүгле Урандайга, дамчы-дар бижим база бар" дээн. Анык баштыңчы көжээлерде, хаяларда ойган бижиктерни хөй-биле көргөн-даа болза, бодунга бижээн тускай бижик кажан-даа ап чорбаан кижиге бооп-тур. Хадың тозунда чидик бижек бажы-биле оюп каан бижикти айбычы хойнундан камныг уштуп сунарга, чүү-даа болбаанзыг далаш чок тудуп алгаш көөрге, чайлыг номчуптар болган. Ынчанмайн канчаар, чиктерде бижик билир улус шору хөй турган, Урандайны база акызы бичизинде-ле бижикке өөреттирп каан болгай. Номчупкаш, эр чүгле алгырыштар часкан: Аялзы мында, Кемчикче ажып келген хакас шеригниң аразында турар бооп-тур! (Ачазынга билдиртпейн, эр хевир-шырай кирип алгаш, Көгмен сынын ашкаш, ам кээп, бүзээлде киргени бо). Хөй чүве-даа биживзэн: "Аялзы-дыр мен, мында келдим, ужуражыр бода-лым бар, ону билип алзын дээш

бижидим" — дээн каш сөстүг чагаа болган.

Урандай ол-ла дораан хөдөлип эгелзээн. Бо чоок-кавидан дүрген чыып ап болгу дег дайынчыларны божуу-шалып бөлдүрүп эккелдиргеш, арай ыракта улусче дузалап келиңер дээн уткалыг медээ чедиртип, шапкынчылар айткаргаш, чүнү-даа мурнай Аялзыны дайзынга алыспас, дириг арнын көөр дээн күзел-соруунуң теви уйгурларны чылча шавар: узуткаарын узуткааш, артынчызын тарадыр сывырар ужурулуг.

Ынчалза-даа Ажы-каганның улуг, нарын даалгазын күүседип эгелевейн чыда-ла, Алакет-бег кедегге таварышп, узуткаттырар кырында келгенин билип кааш, эвилелчилеринге сөс дамчыдып, бо чер чурттуг, бүзээлден чааскаан үне берип шыдаарын шынзыткан чик сөөктүг айбычы кижиге тыпкаш, чагып-чагып, айткарганы ол. Черле эскеричел кижиге болгаш, Алакет-бег көрүп турарга, ол айбычы чоруур бетинде, бодунун улзундан бир кижиге аңаа ужуражып, песте ораап каан калбак чүве бергеш, каш сөс солушкан. "Бо кандаай чоор, ол чүзүн сунупкаш барды, айбычы-биле сүлчээлиг, уйгур шивишкн болбазын моң, таанда ындыг эвес-ле боор, бээр эң хынат-тынган улусту бөлүп эккелдивис чоп. Айбычыны ам дораан тудуп алыр бе азы аңаа бүзүрээр бе? Бүзүрөөс дээр-даа, сөөлгү аргавыс ольшкжыл, боттарывыс моон черле үнүп шыдавас бис" деп боданып, канчаар аайын тыппайн турда, айбычы, чер иштинче кирген дег, чиде берген. Демги каразынчыг дайынчыны хайгаара деп түннелге келгеш, таптыг бодап көөрге, Алакет-бег боду ооң дугайында чүнү-даа билбес болган. Элдеп чүве, ону билир улус барык чок, чүгле бир дайынчызы харын: "Сагай сөөк Эдил аарыг бээрге, мырыңай чоруур деп туруваста, ону солаан кижиге" — дээн. Ооң соонда Алакеттиң каразыры дам барып, ужуру билдинмес дайынчызын ийи өске дайынчы-биле кады улус көрбес черге кый деп алган.

"Кым сен? Шынын чугаала, шивишкн дээрзинни билип кадывыс, сүлчээлешкен айбычы эжиң туттуруп, өчүүн берди" — дээн чижектиг сүртенгич буруудайышкыннардан анык эр хензиг-даа серт дивес, удур чугаалааш орап болган. Ынчалдыр элзээн үр байысаап чоруй, өчүк үндүрүп чадааш, Алакет-бег ону кымчы-биле эриидээрин дужааган. Ынчан ооң манавааны элдептиг болушкун болган. Шериглери демги "саттыныкчыны" эриидээр дээш, куяк хевин күш-биле уштур деп турда, оозу бегже чиге көргөш, "Өске улус дыңна-вас кылдыр аңгы чугаалажылы, мени хостаарын дужаа, оон башка алызы барып бодун дыка хомудаар сен, ол дээш эң аары-биле харылаар сен" деп бо болбазыкпе. Анык эрнин оду кыптыккан кара карактарыңче топтап көргөш, бир-ле бүдүү догаа-штырылдан бе, азы демгизиниң ынчаар сула алдынып, туразында чугаалап турарындан бе, боду-даа аайын тыппаан Алакет-бег ооң аайынга кирип, аңгы чугаалажыры-биле улуг хая артыңче кады базып чоруй барган.

— Че, чүл моң, кончуг азы? Чүнү меңээ өчүүрүң ол? Шынын чугаала.

— Ийе, шынын чугаалаар өйүм келген хире-дир. Танываан боор силер, мен — Аялзы ышкжыл мен, каганның уруу аан — дээш, эр кижиге деп бодап турганы дайынчы куяк бергүн уштуптарга, бег каганынын уруун ам-на танып каан.

"Орта чоор бе? Канчап ооң мурнунда эскербээним ол. Ат болган-дыр, кончуун аа, амытынывыс бистин кырында турда, ам кээп билдинип кээр, ол чүзүл дээр силер. Ам чүгле бодунуң канчап-чооп тын менди үнерини эвес, а бо кысты база камгалаарын бодаар апарган-дыр сен, берге-ле үле-салым-дыр..." деп, Алакеттиң бодалдары, дагдан баткан көшкө дег, динмиттиг сөктү хона берген.

Таптыг-ла ол өйде, чик айбычыга чугаалап, дугурушканы медээ одааның ыжын көрүп каан доскуулчу халып келген. Узун чугаа шөөр хос-чай чок, дораан хөдөлир ужурулуг. Алакет Аялзыны туда хайгаараар дээш, "Мээң чанымдан ыравас сен" деп катап-катап чагааш, эң шыырак ийи дайынчызынга ону, карааның огу дег, камгалаарын бүдүү дужаап каан. Ооң соонда чиктер ылап-ла келгеш, халдап эгелзээн-дир дээрзинге бүзүрээш, бүзээлелди чаза таварыш сорулгалыг халдаашкынче кирер дужаалды шеринге берген.

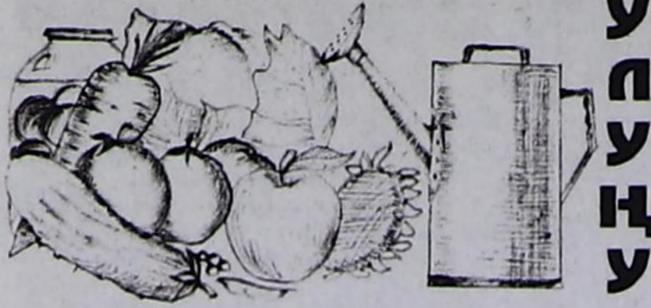
Аар-берге орук соонда, кедегге таварышкаш, хөй өөрүн чидирген-даа болза, бүзээлелге уйгу-дыш чок ийи хүнүг, бир дүннү эрттирген-даа болза, хакас шилиндек бөлүктүң эрес-маадырлыг сорун өшпээни ол-ла дораан билдине берген. Дузаламчы келгенинге хөй-аът кирген дайынчылар уйгурларның быжыгланган даанче шийтирлиг халдап үнүпкен. Чаа-дажаның мырыңай эртебурунгу үелерден бээр үзүлбзэн дааш-шимээни, алгы-кышкызы, каргыш-иргижи Кемчик биле Кемниң кызза кашпалдарында база катап чаңгыланып, өлүрткен, балыглаткан адаанчыларның кызыл ханы сай-даштыг, тайыс оыттуг шаттарны, дагны сугтарып эгелзээн...

Урандайлыг кезек даг бажынче баштай үнген. Анык чик баштыңчы хакастар уткужуп орап талаже углай көөрге, Алакет-бегниң дайынчылары эрестиг тулчуп, уйгурларны хөме таварып кел чытканнар. Дайзын ийи таладан келген халдаашкына удур туржур күш-соруун чидирип, дагның бир ийинге бөкперлежи, колдуунда-ла орго хову-шөлдөргө дайылдажырынга мергежээн болгаш, бо хаядаштыг, кадыр-берт черден дүрген-не дезерин бодай берген.

Ол душта Урандай бир согун адымы хире черде часпас адар уйгур шеригниң олче кызып-кызып шыгаап, карак салбайн турарын билбейн, серемчизин бичи када ышкына кааптар орта, согун агаарга "сып" дээш, оолдун моюн дөзүнче кире берген. Аар балыглаткан хүлүк өлүм мыа бо келгенин шал-бул билзе-даа, кээп ушпайн, бурунгаар каш базып бар чыдырда, аткаарлап дескен ийи уйгур уткуй маңа-жып келген.

(Уланчылыг).

ОГОРОДЧУНУҢ БУДУУ

Тыва чоннуң ногаалар, кат-чимистиг ыяштар өстүрүп, аңаа сонургалы улгады бергенинге өөрүп, чамдык сүмелерни берикседим. Чыл-биле чыл демей эвес-тир, эрткен час соок, узун, кургаг болганындан, үнүштерниң таарымчалыг өзөринге байдал чогулчалыг болбаан. Үнүштер өзүлдезинге бергедежишпөннөр көстүп турар.

Өзүлде кошкарга, сыптар, ооң бүрүлери аарыыр. Янзы-бүрү курттар өзүмнерни чип, улуг моондакты чедирер. Моондактарны баш удур болдурбайн барып болур аргалар бар. Бирээде, немей ажылдарны чорудуп тургаш, хөзүнү байыдар, иридер, үлдүредир. Ийде, черниң күскү андарышкынын чорудар. Ынчан курттарның чуургалары чер кырынга үнүп келир. Соокка олар донуп өлүр. Андарылга эрткен чер кышты үлдүргөй ажар. Үште, аарып турган каттар, чимистиг ыяштарның будуктарын одура кескеш, бүрүлери-биле кады демир кырынга салгаш, өрттедир.

Дөртте, эрте чазын бүгү катарны изиг суг-биле азы бордос холуксаазы-биле чаштырар. Беште, улуг ыяштарның сывын чугайлаар. Алдыда, тарыыр үрезиннерниң эки шынарлыын (аргалыг болза, бодунун үрезиннерин) база өзүмнерни дадыктырар. Ол дээрже хоралакчы курттар-биле демиселдин кол үндезини. Чаас чок, каңдаашкынын үеде эки сугтарылганы чорудар, чемишчилдигелерни немештирер, бок үнүштерни чок кылыр. Үнүштүн өзүп турар хөзүнүн чымчадыры — үнүштерниң шырак өзүлдезинге улуг дуза.

Сад, огород шөлүндө кандыг-даа хевирниң кижитаны-вазы, чоокку чылдарда көзүлбээн курттар тыптып келди. Оларның тыва аттары чок, бо кижиге шуут билдинмес. Картофель, честек-кат чечектерин чип турар кара-кызыл доора шокарлыг куртту шпонок деп билдим. Эрткен чылын оларны картофель кырындан суглуг кочалче ширбиил-биле дүжүр ширбиитургаш, чок кылдывыс. Эң айыылдыг, хөй санныг, белең-селең хоранга күш четтирбес курт тля чүве-дир. Ооң хемчээли бичии, узуну 2-3 мм, өңү ногаан. Куу, кара тля база бар. Ол тля ховаган хөй санныг чуургаларны анык үнүштүн эң өзүчүл, чымчак бажынга чажыптарга, олар үнүштүн чулуун соруп чип өлүрер. Үнүштерниң чемненир чулуун сорар, бүрүлери хээп чир курттар ынчаар көвүдээн. Огородка чодураа бар болза, оларга хөй тля чыгырын утпанар. Ынчангаш садчылар чодурааны садка тарывас чылдагаанныг. Эки ажаалдалыг чодураа куртталбас. Ону база өске ыяштар дег өйлеп-өйлеп хораннап турары чугула.

Сугтарылга экиде, чаашкын улаштырарга, слизень тыптыр. Ылчыргай бо курт хүндүс көзүлбес, дүне чемненир. Ооң барын чип каапкан үттерлиг бүрүлөр херечилээр. Ылчыргай слизень ногаан, чымчак, чаш бүрүлери-биле чемненир, каттарга, ылаңгыя честек-катка улуг хора халдадыр. Хүндүс чаштынар, хөзүн иштигче кире бээр. Дун дүжери билек, үнүштүн сывы-биле союп үнүп келгеш, бүрүлери үттелдир чип, чок кылыр. Ооң-биле демисежип болурунун аргалары бар. Ыяш хүлүн кургаг хоюг чугай-биле холааш, кежээки үеде хөзүнче чажып тарадыр. Ыяш хүлү-биле кургаг чугай артынчызын 3-4 катап кылыры чугула. Ол-ла үеде сугтарылганы эвээжидиптери таарымчалыг.

ЧААГАЙ ДҮЖҮТТҮҢ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

Кызыл хоорайның садыгларында хоралыг курттар болгаш аарыг өөскүдөр микроорганизмдерге удур ажыглап болур препараттар дугайында каш сес.

Карбофос (кургаг порошок) көвүдөй берген курттарны чок кылыр ужуру-дузалыг. Тля, пилиль-идиктер, долгоносиктер, үнүш клоу, үнүш саргызын ооң-биле узуткаар. Бо курттар үнүштүн чулуун сорар, бүрүзүн чиир, бүүрекчигештин иштигче киргеш, аңаа үрээшкенин уламчылаар. Чечектерни чок кылып, үнүшке улуг когарал чедирер. Эзилдиргени кылырда бир кочал сугга долу эвес бир шопулак иштин ургааш, эзилдир былгаар. Белең эзилдиргени үр тургуспас, куртталган кат, ногаа кырын ооң-биле чаштырар: баштай кырындан, бүрүлериң адаккы талазындан база ыяап-ла чаштырар. Чаштырышкынын эртен эрте азы кежээликтей, хат чок турда чорудар. Бүрү бүрүзүнүн өл болурун чедип алза ынчан дээштиг. Бо хоран айыылдыг, ынчангаш бичии уругларны хораннап турар шөлче чоокшулатпас, карак-кулакче хоранның кире бербезин сагыыр.

ФАС — сад хоралакчызы бүгү курттарга удур ажыглаар препарат. Картофель чечээң, сывын чиир доос-каралар, сад молю, үрегдекчи бичии ховаган, капуста сээги, дайнаар совка, (тараага, үнүшке хоралыг ховаган), курттар, оларның чазыг оолдары гусеницаларга удур оны ажыглаар. Бир таблетканы бир кочал сугга эзилдиргеш, үнүштүн кырын чаштырар. Үнүштүн бүрүлериң шуптузун өл-шык болурун чедип алыр. Ногаа болгаш кашпир быжа берген турда ажыглавас.

Фосбецид — суук препарат 5 мг (улуг шопулак ишти) препаратты 5 литр сугга былгап тургаш, чаштырар. Бо препаратты огурец, капуста, морковь, честек-кат, инек-караа, вишня, чодурааның хоралыг курттарынга удур ажыглаар.

Искра — таблетка хевирлиг, 2000 чылда үндүргөн, мурнунда ажыглап турган препараттарның четпес чүүлдерин өөренип көргөш, таарыштыр кылган чаа хоран. Үр чыдып болур, кижиге хора чедирбес кылыр.

дыр бүдүргөн. Бир кочал арыг сугга бир таблетканы эзилдиргеш, үнүштерге чаштырар.

Децис — картофель курттарынга база өске ногаалар, каттар хоралакчыларынга удур ажыглаар препарат. Ону хоралыг курттар көвүдөй бээрже ажыглаар. Бир шопулак ишти хоранны бир кочал сугга эзилдиргеш, үнүштүн сывын, бүрүлериң шыгыдыр чаштырыптар.

Дыка хөй хоралыг курттарның тыва аттары чок. Ынчангаш колдуунда латин, өске дылдарда терминнерни ажыглап турар. Эртемденнер, практиктер бо талазы-биле каттыжып, садчылар, ногаажыларга, тыва дылдың улам ыңай сайзыралынга деткимче кылдыр терминдер дептерин тургузар үе келген. Сад, огород хоралакчылары курттар, микроорганизмдер хөй эвес. Оларны чураш, тайылбырлааш, ажыгалче кириер.

Курт бүрүзү онзагай, шыдамык шынарлыг, хоран бүрүзүңе алдырбас. Кандыг-даа хемчеглер алырга, узуткаттынмастары тургулаар. Мынчан курт бүрүзүңе тускай хоран ажыглаары билдингир, чөс купорозу эрте чазын ыяштарның сывы, будуктары, дазылдары болгаш эрги бүрүлериңге соок кышты эртип шыдапкан аарыг өөскүдөр микроорганизмнерни чок кылыр препарат. Чугай биле чөс купорозунун эзилдирги — бордостун суук чүүлү-биле ыяштарны чаштырып болур.

Базудин — картофельди хоралыг бичии удазынналчак шыялашкындан, капустаны ооң сээгинден, хөзүнүн ооң иштинде курттарындан үнүштерни камгалаар препарат. Хапта 100 грамм препаратты 30 дөрбелчин метр шөл иштинде ногааларга ажыглаарыга четчир. Нитрафен сера (күгүр) коллоидтиг демир купорос, марганцовокис-

лый калий, поликарбицин, дилор, кальцийлиг сода, борлуг кислота, өске-даа препараттары өйлүг ажыглаары чугула. Чоннуң шаандан бээр ажыглап турганы кээшпениң хандызын, ыяш хүлүн, чеснок чулуун, кара-саванны сугга эзилдиргеш, ыяшты, бүрүлериң чуп, чаштырып болгай.

Хоралыг курттарның чуургаларының чаштыр оолдары — гусеницаларның хемчээли дыка улуг. Оларны ыяшты шимчедир силгип тургаш, черже дүжүрүп алгаш, чып чок кылып болур. Курттааш, бүрүлери саргарып эгелээн борбак согунаны кургаг горчицаны согунаны долгандыр бичии оңгарлапкаш кургаг хевээрин урарга, согуна сээк-курттарын чок кылыр эң дээштиг арга.

Бижиттинген база өске-даа препараттар Кызылдың садчылар, ногаажыларынга деп каан киоскилер, магазиндерде бар. Препараттары ажыглаарының хуусаазын, тайылбырларын кады алырын утпанар. "Детский мир" чоогунда хөй препараттар садып турар садыгжыгаштын адреси: **"Кочетов кудумчузу, бажың 92, магазиниң ады "Шеңе"**.

Хүндүлүг тыва ха-чон, ажил-агыйыңарга чедишкениң күзедим. Ногааларыңар, кат-чимизинер дүжүт-күр-ле болзун.

Сат ТОЛУНЧАП.

Кызыл хоорай.

ФИТОФТОРОЗ ДЕП ЧУУ?

Картофельдин ажаалдазын өй-шаанда чорудар. Олурткан соонда, 5-6 хонгаш, одурулгарны доора дургаар бирги илииртээшкенин чорудар. Шөлдү өй-шаанда илииртеп тургаш, дыка хөй бок үнүштерни өзүлдезиниң эгезинде-ле узуткап турар. Картофель тараан черни илииртээрин азы одурулгар аразын болбаазырадырын чаас чагган соонда чорударга үнүштүн үнеринге хөлчөк ажыктыг. А кажан картофель чечектелип эгелегичеге чедир одурулгар аразын болбаазырадыр ажылды дооскан турар ужурулуг. Ынчан бактериялыг аарыглардан аараан болгаш кадып, үрелген үнүштерни баш бурунгаар-ла ылгап кааптар.

Картофельдин халдавырлыг аарыглары кандыг хевирлиг бооп болурул?

Картофельдин уну болгаш да-

зыл-чемижи углеводтар база суг-биле кончуг байлак, ынчангаш олар янзы-бүрү аарыг тарадыкчыларының турумчуп чурттаар черин тывылдырар. Ылаңгыя картофельдин дазыл-чемижи барык бүгү-ле картофель аарыының тарадыкчыларының кол өзээн тургузуп турар. Аңаа бир-ле дугаарында картофельдин дүдүүр аарыы азы оларны фитопфтороз, макроспориоз деп адаар, база ол ышкаш картофельдин кургаг дүдүү болгаш өдүп илчиреп аарыры, карарары хамааржыр.

ФИТОФТОРОЗ дээрже картофельдин эң-не нептереңгей, халдавырлыг дүдүүр аарыы. Ол аарыг картофельдин бүрүлериң, унун, дазыл-чемижин, коңгураан (чечектин) база кадын аартып

турар. Картофельдин өзүп турар үезинде ооң чечээниң коңгуракталып чаштыр үезинде ук аарының баштайгы тыптыр үези — дөстүн адаккы бүрүлериңге каракүрөң демдектер тыптып эгелээр. Өл-шык үеде ылаңгыя эртен эрте бүрүлериң адаанга дүдүп эгелээриниң демдээ хевирлиг ак чүүлдер тыпты бээр. Олар хөзүнчө киргеш, чаа өзүп олурар дазыл-чемишти аартып каанының түңнелинде, ам картофельдин чемижинге кадыг хүрөң карт тыптыр. Фитопфтороз ийи дакпыр хора чедирип турар: баштай бүрүлериң кезээн, ооң уламындан дүжүттүн шынары кудулаар. Ийде, шыгжагга суп каан үеде аарыг халдадып алган борбак картофель бүрүжүп, бичелей

бергеш, чоорту өлүп эгелээр.

Картофельдин бо аарыгларынга удур чүнү канчап болурул? Бир-ле дугаарында, картофельди томат, перец, баклажан олуртуп турган шөлдерге тарывас, база оларның-биле холуштуруп болбас. Картофель тарыгырда, мурнунда чочак-тараа аймаа, хөй чылдыг сиген, рапс болгаш тараа культураларының холумаан тарып турган черлер кончуг тааржыр. База ол ышкаш өзүп турар үеде картофельдин довураан эки улгаттырар, фитопфтороз аарыынга алыспас, райончуткан үрезиннерни тарып алыры чугула. Оларга Луговский, Невский, Удача, Кардинал, Романо деп сорттар хамааржыр. База ол ышкаш Оксихом (80 хуу-

луг), ону 2 таблетканы азы бичии хоюг порошогун 10 литр сугга эзилдиргеш, бүлгүртүр. Арцерид (60 хуулуг), 50 граммы 10 литр сугга эзилдирер, бордостун суук бүдүмели (10 г чугайны 1 л сугга холуп алыр. Ол бүгүнү чүглө 1 соткага ажыглаар.

Бистиң республикага хамаарыштыр мындыг ажылдарны бүдүн сезонун дургузунда 2-3 катаптан эвээш эвести чорудуп болур. Кажан дүжүт ажаар үе чедип келирге, фитопфторозтан аараан картофельге онза кичээңгейни салып тургаш ажаар. Шөлге чада салып каан картофельди ооң сывы-биле шуглап болбас, албан шыгжаар мурнунда кончуг эки кылдыр кургадып алыр. Аарыг болгаш үрелген, кестинген картофельдерни аңгылап каапкаш, ам-на дүжүттү баш бурунгаар белекпей каан шыгжамырже уруп болур.

Хоочуннар, эр улустар, аныяктар болгаш элээди оолдар аразына Россияның Азия кезээниң бирги чери болгаш чемпионаты дээш самбо хүреш маргылдааның программазы

Июнь 26-да Спортчуларны уткуп хүлээп алыры, организастыг хемчеглер.

8.00 — 17.00 — Мандат комиссиязының ажылы.

17.00 — 18.00 — Элээди оолдарны деңзилээри (1984-1985 ч.ч.)

18.00 — 19.00 — Судья коллегиязының хуралы.

Июнь 27-де

10.00 — 14.00 — Баштайгы маргылдаа.

14.00 — 16.00 — Дүштеки чем.

17.00 — 18.00 — Маргылдааның байырлыг ажыдышкыны.

18.00 — 21.00 — Маргылдааны уламчылаары, тиелекчилерни шаңнаары.

Июнь 28-те

8.00 — 17.00 — Мандат комиссиязының хуралы.

9.00 — 14.00 — Баштайгы маргылдаалар.

14.00 — 16.00 — Дүштеки чем.

16.00 — 17.00 — Чартык түңнел, түңнели.

20.00 — 21.00 — Маргылдааның киржикчилеринге болгаш аалчыларга ТР-ниң уран чүүл мастерлериниң концерти.

Июнь 29-та

9.00 — 13.00 — Баштайгы маргылдаалар.

13.00 — 15.00 — Дүштеки чем.

15.00 — 18.00 — Чартык түңнел, түңнели, тиелекчилерни шаңнаары.

Июнь 30-де

10.00 — 13.00 — Хоочуннар аразына чартык түңнел, түңнели, шаңнаары.

13.00 — Маргылдаага киржип келген самбист мөгелерниң киржилгези-биле тыва национал хүрешке 32 мөгелерниң тулган чемпион ат дээш маргылдаазы.

Кызыл — Эрзин оруунга аът чарыжы.

Делегейниң "Дембилдей-2002" фестивалының ПРОГРАММАЗЫ

ИЮНЬ 27-де

Киржикчилерниң чыыжы. Таныжылга кезээзи. Республиканың салым-чаянныг уруглар школазы

ИЮНЬ 28-те

9.30 — 10.15 Фестивальдың киржикчилериниң байырлыг чыскаалы. Арат шөлү.

10.30 — 13.00 шак. Өглер хоорайжыгажына национал тыва оюннар.

13.00 — 14.30 шак. Дүштеки чем.

14.30 — 16.30 шак. Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинче үнүшкүн.

16.30 — 18.00 шак. Уран кылыгларның болгаш национал хептерниң делгелге-садыглаашкыны. Арат шөлүңге.

18.00 — 19.00 шак. Кезээки чем.

19.00 шак. Фестивальдың байырлыг ажыдышкыны. Киржикчилерниң жеребьевказы, төгерик стол. Тываның Улустуң хөөмейжизи, Россияның алдарлыг артизи К. Ондарның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таньжылга. Тываның хөгжүм-шии театрына.

21.00 шак. "Сарадак" мөөрейниң тиелекчилериниң концерти.

ИЮНЬ 29-та

10.00 — 12.30 шак. Фестивальдың конкурс программазы. Хөгжүм-шии театрына.

13.00 — 14.30 шак. Дүштеки чем.

14.30 — 18.00 шак. Конкурс уламчылаар.

18.00 — 19.00 шак. Кезээки чем.

20.00 — 23.00 шак. Мастер-класс, джемсейшн.

ИЮНЬ 30-де

9.00 — 12.00 шак. Аът чарыжы. Кызыл — Эрзин оруунуң 9 дугаар км.

13.00 — 14.00 шак. Дүштеки чем.

14.00 шак. Хүреш. "Хүреш" стадионунга.

19.00 шак. ФЕСТИВАЛЬДЫҢ БАЙЫРЛЫГ ХААШКЫНЫ. Гала-концерт.

21.00 шак. Байырлыг шайлаашкын.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Кызыл — Тээли оруунуң 41 километринге июнь 23-те болган айыыл-халапка өлген кижилерниң төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Новосибирскиниң Телекоммуникациялар болгаш информация колледжизи мергежилдер талазы-биле абитуриентилер чыылдазын чарлап турар.

КИРИП ӨӨРЕНИР САЛБЫРГА

■ хей каналдыг телекоммуникация системаларын;

■ харылзаа системаларын болгаш коммутация системаларын;

■ информация сайгарылгазының автомат-чыттыг системаларын болгаш харылзаага эргелелди;

■ хоойлу-дүрүм эртемин;

■ экономиканы, бухгалтер учедун болгаш контрольду;

■ аудиовизуалдыг техниканы өөренир.

БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕЛИГ САЛБЫРГА

■ хей каналдыг телекоммуникация системаларын;

■ харылзаа системаларын болгаш коммутация системаларын;

■ информация сайгарылгазының автомат-чыттыг системаларын болгаш харылзаага эргелелди;

■ хоойлу-дүрүм эртемин;

■ экономика, бухгалтер учедун болгаш контрольду;

■ аудиовизуалдыг техниканы;

■ радиохарылзааны, радиодамчыдылга болгаш телевидениени;

■ почта харылзааны өөренир.

Новосибирскиниң телекоммуникациялар болгаш информация колледжизинче **шылгалдаларны** база хүлээп алышкыны Кызыл хоорайга "Тывасвязьинформ" каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң баазына 2002 чылдың июль 24-те чорудар. Тел: 1-12-33.

КӨЖЭЭ ДАГЫЛГАЗЫ

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузуңуң Эъжим арбанының чону төрөөн черинде бир төөгүлүг черлерниң бирээзи кылдыр Көжээлиг ховузуңда турар ак даш баштыг көжээни санап, ону шаг-шаандан дагып, аңаа чалбарып, амьдыралдың чаагай кезжин ол көжээниң сартык-белээ кылдыр билип чорааннар.

Шажын-чүдүлгениң чаа агымын ап эгелээни-биле эъжимчилер ак баштыг көжээни үш чыл улаштыр дагаан. Орантандызының ук төөгүлүг ёзулалдарын ол чер чурттуг сураглыг хам Сайлык-оол Иванович Канчыр-оол кылып, чонну аңаа мөөнөп чып чораан. Июнь 18-те чон ак баштыг көжээни база Сайлык-оол Ивановичиниң киржилгези-биле дагаан. Кижисаны-даа хей болган. Оларның аразында ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың, оон өөнүң ишти Сара Монгушовнаның бар болганы чонну сорул киирген.

Көжээ дагылганы Хайыракан суму чагыргазының даргазы М.С.Допуй-оол ажыткаш, Ш.Д.Ооржакка сөс берген. Шериг-

оол Дизижинович бодунуң чугаазына чоннуң утундурбас чаагай чаңчылдарын сагып, ону үнелеп көөрүнүң чугулазын онза-лап демдегеп, ону көжээ дагылганын чалааны дээш чонга өөрүп четтиргенин илереткен. Чон-биле кыска-даа бол, ужур-ажылгазына Чазак Даргазы кожуунуң сайзыралына хамаарыштыр чоннуң берген чагылдарына доктааган. Эң ылаңгыя Эъжим арбанының төвү Ооружке электри чыры киирер, Хайыракан суурга тууйбу кылыр цех ажыдар ажылдар чоокку үеде чогул эгелей бээрин чугаалап турган. Оон ыңай чыс-чар болбайн, хову-шөлдер кандаашкына таваржып, тайга-тандыда аргарыгның өртке алзып турарынче онза кичээнгени салып, чыс-чар чагдырарына көжээ дагылганының үре-түннелиг болуруна идегелин илереткен.

Көжээ дагылганы хам С.И.Канчыр-оол чалап эккелгени үш херээжен хамнарның киржилгези-биле чоруткан. Ак баштыг көжээни долгандыр турар девискээрлерниң эзелерин-

ден буянныг херектерниң эл-бээрин, чыс-чардан чагдырарын дилеп, чаагай сеткилдин дагылга-йөрээл чурумун кылган.

Дагылга соонда чон улуг, биче мөгелерниң хүрежин, уран чүүл ажылдакчыларының солун концертин көргеннер. Он дерт хар чедир мөгелер аразына Белек Дарым-оол шүгүш, Шериг-оол Дизижиновичиниң шаңналы 1000 акшаны алган. Улуг мөгелер аразына Кызылдан Владимир Наважап шүгүш, ир-биле шаңнаткан. Улуг, биче мөгелерниң бирээден дөрткү черлерни алгылаан мөгелерни шаңнаарына эъжимчилер Анай-оол Хууракпан, Тома Шырапай, Дартан-оол Түлүш, Долаана Бумба-Хуурак, Николай Наважап, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели идепкейлиг чоруун көргүскен.

Июнь 19-та дүш соонда Улуг-Хем кожуунуң девискээринге хөлчек чыс чаап эгелээн. Ону эъжимчилер ак баштыг көжээни дагааны-биле холбаштырып турар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Хууда чарлап

Кызыл хоорайда планнап тургусканы эки, үш дугаар каътта, телефонуг, балконуг, чаагайжыттыг квартираны дарый, улуг эвес өртөк-биле садып турар. "Башня" девискээринде. Тел: 3-56-71.

Тываның Күрүне университетиниң Радий Самсонович Монгуштуң адына 2000 чылдың июнь 28-те тывысканы ДВС сериялыг, 0315057 дугаарлыг дипломунун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

"Уургайлыг" аржаанына болур "Ыдык Тывам" деп байырлалдың хүннери Чадаана хоорайга болур делегей чергелиг "Үстүү-Хүрээ" байырлалы-биле капсырлажы бергенин барымдаалааш, ону **ИЮЛЬ 12, 13 ХҮН-НЕРИНЧЕ** шилчиткен.

Оргкомитет.

"Шын" солунуң коллективи ук солунуң кол редактору Артур Ойнар-оолович Хертекке оон кады төрөөн угбазы

**Ольга Лопсановна
МАНДЫЛ-ООЛДУН**

46 харлап бар чорааш, үр эвес арааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы кожуунуң саң-хөө эргелиниң даргазы

**Сайтысмаа Чылбак-ооловна
СЕВИКТИҢ**

үр арааш, 2002 чылдың июль 23-те мөчээниң дыңнатпышаан, уруг-дарыына, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

"Чер кадастр палатазының" Тыва Республикада Федералдыг күрүне албан чери ук албан чериниң Улуг-Хемде филиалының директору **Сергей Идумбуевич ООРЖАКТЫҢ** база оон өөнүң ишти **Светлана Кара-ооловна ХОВАЛЫГҢЫҢ** айыыл-халапка таварышкыш мөчээни-биле уругларынга, төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Өвүр кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, профэвилел организациязы килдистин кол специализи Солун-кыс Идумбуевна Донгактын кады төрөөн дунмазы **Сергей Идумбуевич ООРЖАКТЫҢ**, кенни **Светлана Кара-ооловна ХОВАЛЫГҢЫҢ** озал-ондакка таварышкыш мөчээни-биле ханы кажыдалды төрел-дөргүлүңге, чоок кижилеринге илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтигел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катал үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6613.
Чагыг 69.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинжин-Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.